

K ODLIŠNOSTI PŘEDLOH V KRALICKÉ TRADICI PO ŠESTIDÍLCE¹

Robert Dittmann

0. Problematika Kralické bible a její tradice patří k nejdůležitějším problémům výzkumu střední češtiny, ale důkladný filologický průzkum jsme této bibli stále dlužni. Také výzkum předloh kralické tradice je zatím v počátcích, ačkoli jeho vyřešení má velkou důležitost pro odpovědi na otázku podílu české tradice a rozsahu humanistického biblismu v překladatelském týmu i pozdější bratrské tradici. Textověkritická řešení uložená v kralickém překladu i v poznámkách nejsou dosud uspokojivě komplexně zhodnocena. Ani pro rekonstrukci souboru knih, které měli Kraličtí k dispozici, se dosud nevyužilo všech pramenů. Kromě studie M. Bohatcové (1970) je třeba přihlídnout také minimálně ke třem dalším zdrojům. 1. Ke knihovně Karla st. ze Žerotína, která se nakonec dostala do Wroclawské univerzitní knihovny.² 2. K Blahoslavově *Gramatice* (ta už byla z velké části vytěžena). 3. Ke Štefanově Postile (vyšlé z kralické tiskárny r. 1575), kde jsou mj. uvedeny autority jako historikové (*Plinius, Eusebius*), církevní Otcové aj. (*Cyprián, Tertullián, Ambrož, Eusebius, Ignatius, Augustinus/Enchiridion ad Laurentum, Epistola Augustini ad Euodium/, Gregorius Hieronymus* aj.), ale i významní reformační biblisté (*Erasmus* a jeho *Parafráze, Luther, Melancthon, Maior, Kalvín, Hemingius, Andreas Hyperius, Erasmus Sarcerius, Wolfgang Musculus* ad.). Jistě je třeba přihlídnout i ke knihám, které se dostaly do slovenských knihoven.

V příspěvku upozorním na některé jevy textové dynamiky, které si zaslouží hlubší pozornost. Kralickou tradicí v širokém smyslu myslím pro účely tohoto příspěvku nejen kralická vydání do r. 1613 včetně, ale i exulantskou tradici zejm. 17.–18. st. a další vydání až do kritického otisku z r. 1887. Celou tuto tradici lze rozdělit na kralickou tradici v užším smyslu (16.–poč. 17. st.)

¹ Příspěvek vznikl za podpory projektu MŠMT ČR *Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)* – projekt LC546.

² K nejnovějšímu bádání o Žerotínově knihovně srov. Knoz (2008, s. 323–324).

a postkrálickou tradici (pol. 17. st.–konec 19. st.). Budu zde prezentovat jen několik vývojových momentů.³ Materiál čerpám ze své nepublikované dizertace.⁴

Zkoumané překlady: 1807 = Berlínská bible 1807 = BIBLIA SACRA | To gest | Biblj Swatá, | aneb | wssecka Swatá Pjsma | Starého y Nowého | Zákona... Vědecká knihovna v Olomouci (dále VKOL), sign. 757.097. Knihopis digital nezaznamenává. 1813 = Berlínská bible 1813 = BIBLIA SACRA To jest Biblí Svátá aneb všecka Svátá Pisma Starého i Nového Zákona... Moravská zemská knihovna v Brně (dále MZK) ST 2-0000.808. 1831 = BIBLIA SACRA, To jest Biblí Svátá, a neb všecka Svátá Pisma, Starého i Nového Zákona, Se vsí pilností opět přehlédnuta... MZK ST 2-0133.956. 1842 = BIBLIA SACRA, To jest: Biblí Svátá, a neb všecka Svátá Pisma, Starého i Nového Zákona, Se vsí pilností opět přehlédnuta... MZK ST 2-0723.427. 1845 = BIBLIA SACRA, To jest Biblí Svátá, aneb všecka Svátá Pisma, Starého i Nového Zákona, Se vsí pilností opět přehlédnuta... MZK ST 2-0013.878. 1848 = BIBLIA SACRA, To jest: Biblí Svátá, aneb všecka Svátá Pisma, Starého i Nového Zákona, Se vsí pilností opět přehlédnuta... VKOL 686.194. 1851 = BIBLIA SACRA, To jest: Biblí Svátá, aneb všecka Svátá Pisma Starého i Nového Zákona, se vsí pilností opět přehlédnuta... VKOL 757.096. 1860 = BIBLIA SACRA, To jest: Biblí Svátá, aneb všecka Svátá Pisma Starého i Nového Zákona, se vsí pilností opět přehlédnuta... VKOL 616.400. 1866 = BIBLIA SACRA, To jest: Biblí Svátá, aneb všecka Svátá Pisma Starého i Nového Zákona, se vsí pilností opět přehlédnuta... VKOL 677.730. 1868 = BIBLIA SACRA, To jest: Biblí Svátá, aneb všecka Svátá Pisma Starého i Nového Zákona, se vsí pilností opět přehlédnuta... MZK ST 2-123.443. 1870 = BIBLIA SACRA, To jest: Biblí Svátá, aneb všecka Svátá Pisma Starého i Nového Zákona, se vsí pilností opět přehlédnuta... MZK ST 2-896.288. 1874 = Biblj Swatá... VKOL 130.684. 1891 = Biblí Svátá, aneb všecka Svátá Pisma Starého i Nového Zákona... Nesignovaný exemplář Arcibiskupské knihovny v Olomouci. **Barbiana** = NOVVM D. N. IESV | Christi Testamentum... VKOL II 260. **Basilejská bible 1545** = ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΓΡΑ | ΦΗΣ, ΠΑΛΑΙΑΣ ΔΗΛΑΔΗ... VKOL II 44.

³ Problematika textové kritiky byla samozřejmě reflektována na našem území už ve středověku v tradici rukopisné. Dobře známé jsou např. zásahy jako vyškrabání starého textu na pergamentu a napsání nového znění v Bibli litoměřické-třeboňské, podobné zásahy jsou i v České bibli hlaholské. Ve *Výkladu písniček Šalomounových* (viz Mistr Jan Hus [1985, s. 114, f. 125a]), připisovaném Husovi, čteme v Pis 7,1 text *Kterak krásní sú krokové tvoji v uobuvi, dcero kniežete!* V komentáři čteme: *Dcera kniežete - jiní tekstové mají dcera Aminadabova...* Vulgáta (VUL) zde čte *filia principis*, hebrejský text zde má (BHS) בַּת־נְדָבָה, které ovšem Septuaginta (LXX) interpretuje jako proprium: θύγατερ Ναδαβ. ČEP má překlad *knížecí dcero* (KRAL *dcero knížecí*).

⁴ Dittmann (2008).

Bebelius 1524 = ΤΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ ΑΠΑΝΤΑ | Noui Testamenti omnia. Strahov BB VII 10. **Benátská bible 1506** = Biblij Česká W Benátkach tissená. VKOL II 32058. Knihopis 1097. **Beza 1565** = IESV CHRISTI D. N. | Nouum testamentum, | siue Nouum foedus. | Cuius Graeco textui respondent interpretationes duae... Knihovna Akademie věd České republiky TB 10. **Beza 1582** = IESV CHRISTI D. N. | Nouum testamentum, | siue Nouum foedus... MZK ST4-0050.143. **Beza 1589** = TESTAMENTVM | NOVVM, | SIVE | Nouum Foedus Iesu Christi, D. N... VKOL III 31. **Beza 1604** = NOVVM | IESV CHRISTI | TESTAMENTVM, | Græcè & Latinè: | Theodoro Beza interprete... VKOL 66.607. **BHS** = *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Cit. dle *BibleWorks*. **Biblia Tigurina** = BIBLIA | SACROSANCTA | TESTA=|mēti Veteris & Noui... VKOL III 8. **BNT** = *Novum Testamentum Graece*, Nestle-Aland 27. vyd., cit. dle *BibleWorks*. **Castellio** = BIBLIA, Interprete Sebastiano Castalione... VKOL III 34. **ČEP** = *Český ekumenický překlad*. Cit. dle *Theophilos*. **Erasmus 1522** = NOVUM TESTA=|MENTVM OMNE, TERTIO IAM AC DI=|ligentius ab ERASMO ROTERODAMO recogni/|tum... VKOL 364. **GNT** = *Greek New Testament*, 4th ed., cit. dle *BibleWorks*. **H1722** = HALLSKÁ BIBLE 1722 = BIBLIA SACRA, To gest: Biblj Swatá A neb Wssecka Swatá Pjsma Starého y Nowého Zákona. MZK ST2-0041.730. Knihopis 1114. **H1766** = HALLSKÁ BIBLE 1766 = Biblia Sacra, To gest Biblj Swatá, a neb wssecka Swatá Pjsma | Starého y Nowého Zákona... VKOL 649.759. Knihopis 1116. **K1613** = KRALICKÁ BIBLE 1613. VKOL II 32.073. Knihopis 1110. **K6** = KRALICKÁ ŠESTIDÍLKA 1579–1593/4. VKOL II 32.377. Knihopis 1107. **K1596** = KRALICKÁ BIBLE 1596 = Biblj Swatá. To gest, Kniha | w niž se wssecka Pjsma swatá Starého y Nowého Zákona zdržugj: w nowě wytisťena a vydána... MZK ST1-0000.813,B. Knihopis 1109. **KRAL** = TZV. KRITICKÝ OTISK KRALICKÉ BIBLE („podle posledního vydání kralického z roku 1613“) – cit. dle *Theophilos*. **L45** = LUTHERŮV NEREVIDOVANÝ PŘEKLAD 1545. Cit. dle *BibleWorks*. **LXX** = SEPTUAGINTA = RAHLFS, A. (vyd.) *Septuaginta*. 9. vyd. Stuttgart: Württembergische Bibelanstalt a Deutsche Bibelgesellschaft, 1971. Cit. dle *BibleWorks*. **M77** = MELANTRICHOVA BIBLE 1577. VKOL III 220903. Knihopis 1105. **MUN** = ...HEBRAICA BIBLIA | LATINA PLANEQVE NOVA SEBAST. MVNSTERI... VKOL II 261. **Netolický 1549** = Biblij Česká. Cum Gratia et Priuilegio Sacrae Regiae Maiestatis ad Decennium. M. D. XLIX. Praha 1549. VKOL III 32.712. Knihopis 1101. **NZ1601** = Biblj České Djl Ssestý, Totíž, Nowý Zákon W nowě přehlédnutý. Léta Páně M. DC. I. VKOL II 32.377. **Optátův-Gzelův NZ1533** = NOWY TESTAMENT WSSECEK GIZ NEYPOSLEZE

A PILNIE OD ERAZMA ROTERODámského přehlédnutý... VKOL 32.197. Knihopis 17099. **P1808** = PŘEŠPURNÁ BIBLIE 1808 = Biblia sacra, To gest Biblij Swatá, aneb wssecka Swatá Pjsma, Starého y Nowého Zákona, opět přehlédnutá... MZK ST2-0065.356. Knihopis 1118. **Pagninus** = BIBLIA | SACRA IVXTA | GERMANAM HEBRAICI | idiomatis proprietatem... VKOL II 82. **Polyglota antverpská** = BIBLIA SACRA | HEBRAICE | CHALDAICE | GRÆCE, & | LATINE... VKOL III 2/1 až 2/8. **Severýn 1537** = Biblij Česka. W starem miestie Prazkem Wytissstiena. Leta Panie. Tisycyho | Pietisteho. XXXVII. VKOL III 32053 a III 640.070. Knihopis 1099. **Stephanus 1546** = ΤΗΣ ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗ-|ΚΗΣ | ΑΠΑΝΤΑ. Nouum Testamentum. EX BIBLIOTHECA REGIA | (...) | LVETIÆ. | Ex officina Roberti Stephani typographi | Regij, typis Regijs. | M. D. XLVI. VKOL 174. **Stephanus 1550** = cit. dle *BibleWorks*. **Stephanus 1556/7** = BIBLIA | Vtriusque Testamenti. | DE QVORVM NOVA INTERPRETATIONE ET CO-|piosissimis in eam annotationibus lege quam in limine operis habes epistolam. | OLIVA ROB. STEPHANI. | M. D. LVII. MZK ST4-0050.151, Vet.; ST4-0050.151, Nov. **Štefanova Postila** = Výklad Řečj Božjch kteréž we dny Nedělnj a swátečnj w shromážděnjch Křesťanských, od učitelůw Gednoty Bratrské/obecně předkládány býwagi. ANNO CHRISTI MDLXXV. KNM 35 C 1. Knihopis 15953. **Textus receptus SCR** = TEXTUS RECEPTUS, cit. dle *BibleWorks*. **T-J²** = Tremelliův-Juniův překlad = TESTAMENTI VETERIS | BIBLIA SACRA, SIVE, | LIBRI CANONICI PRI-|scæ Judæorum Ecclesiae à Deo traditi... MZK ST2-0765.549,1. **VUL** = VULGÁTA = WEBER, R., et al. (vyd.) *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem*. Citováno dle *BibleWorks*. **Vulgata Clementina** = *Vulgata Clementina*. Cit. dle *Vulsearch*. **Zkratky biblických knih** užívám dle ČEP.

1. Když byla zejména od 16. st. rozmnožena pluralita předloh o snadněji dostupné texty v původních jazycích a jejich nové překlady do latiny, odrazil se tento vývoj i v české biblištitice. Překotný vývoj se reflektuje mj. v tom, že i texty příbuzného nebo jednoho konfesního okruhu se liší co do předloh, a to i tehdy, pokud tyto předlohy pocházejí od jednoho autora. Uvedu zde jeden příklad - Erasma.

Optátův-Gzelův NZ z r. 1533 je, jak známo, přeložen z latinského překladu Erasmove (za přihlížení k dalším pomůckám, jak je proklamováno v předmluvě). Druhé, pozměněné vydání Blahoslavova Nového zákona, totiž NZ1568, odkazuje v jedné marginálii rovněž na Erasma (je to výjimka, jinak se odkazovalo pomocí anonymního *Jini*). Je to marg. k Ř 5,12, kde Blahoslav píše: *Erazmus: jelikož všickni zhřešili*. NZ1533 zde však čte: *pokad sme všickni zhřešili*. Vysvět-

lení je v odlišných vydáních Erasma: edice z r. 1516 čte *quod omnes peccavimus* (tedy *my*), pozdější edice 1519, 1522, 1527, 1535 *quatenus omnes peccaverunt* (tedy *oni*).⁵

2. O tom, jak Blahoslav zkoumal různé překladové verze, svědčí nejexplicitněji jeho *Gramatika*. Také překladatelský tým kralické Šestidílký si byl velmi dobře vědom odlišnosti textových svědků. Ukazují to nejen poznámky uvozené *J./Jiní* a překladová řešení v textu, ale i marginalie bez uvození *J./Jiní* a explicitní zmínky o některých překladových verzích (*Basilejská bible*, *Pražská bible*, *Kutnohorská bible*, *Polyglota antverpská*). Ovšem také různá vydání jednojazyčného textu se mohla lišit – platí to mj. o edicích hebrejského textu, edicích řeckého Nového zákona, ale samozřejmě i o edicích řeckých deuterokanonických knih a edicích vulgátního textu. Bratrství filologové však na textu nepřestali pracovat ani po dokončení Šestidílký. Svědčí o tom další kralická vydání celé bible nebo NZ (do r. 1613 včetně byla celkem čtyři). Žádné z těchto vydání není identické s předchozím.

Jako příklad uvedu Ř 7,6,⁶ kde Jan Němčanský v Šestidílce – na rozdíl od Blahoslava, který ho dává jen do marginalie – preferuje řecký text, jak ho traduje Beza (v pozdějších vydáních než Barbiriana). Šestidílka se zde řídila Bezou, zatímco vynikající Polyglota antverpská má text jiný (a stejně tak i současné kritické edice řeckého NZ).

Ř 7,6	Erasmus 1522	Bebelius 1524	Basilejská bible 1545	Stephanus 1546	Stephanus 1550	Stephanus 1556-7 (pozn.)	Barbiriana	Beza 1565	Polyglota antverpská	Polygl. antv. interlin. překlad	Beza 1582	Beza 1589	Beza 1604	Textus receptus SCR	GNT	BNT
ἀποθάνοντες	+	+	+	+	+		+		+	+					+	+
ἀποθάνοντος						+	+				+	+	+	+		

3. Úpravami pro NZ1601 byl pověřen Zachariáš Ariston. Také on se někdy přiklonil k jinému řeckému textu než Šestidílka, např. v 1P 1,4. Zde se liší zájmena *nám* a *vám*. Šestidílka čte v *nebesích*, *nám* (marg.: *vám*) – NZ 1601 v *nebesích*, *vám* (marg.: *nám*). Zájmeno *nám* má např. Stephanus 1550 a Barbiriana v řeckém i latinském textu. Zájmeno *vám*, pro které se rozhodl Ariston, má většina

⁵ Znění Erasmových edic čerpáno z publikace Sider (1994).

⁶ Srov. Nováková (1990, s. 161).

zde zkoumaných textů – Erasmus 1522, Basilejská bible 1545, Stephanus 1546, řecký Beza 1582, 1589 i 5. vydání v lat. textu (1598, čerpám z ed. Beza 1604; ř. text se zde liší!), Polyglota antverpská v 5. i 7. díle, Biblia Tigurina.

4. Ukážu zde jen jeden příklad, jak byl proměněn text Starého zákona a No-
vého zákona v Kralické bibli 1613 ve srovnání s tradicí.

4.1 Iz 1,31 K1596 *bude ten silný váš jako koudel* – K1613 *bude nejsilnější jako koudel*. Hebrejský text zde má adjektivum *silný* (BHS' גָּבִיר); Luther v L45 má *der Schutz* (*ochrana, záštita*). Vulgátní tradice čte ve VUL *fortitudo vestra* – M77 *síla vaše*. Montanus v 7. díle Polygloty antverpské čte *Et erit fortis in stuppam* (Pagninus *ut stupa*); MUN (1546) *Eritque fortitudo sculptilis vestri sicut stuppa*; T-J² čte *Eritque fortissimus quisque velut stupa*. Odlišně pak překládá Biblia Tigurina: *Redigeturque insignis ille thesaurus in quo fidutiam collocatis, in stuppam*. Zde jde tedy v K1613 o interpretační shodu s T-J. Castellio překládá odlišně: *numen istud fiet stupa*.

4.2 Lk 1,36 NZ1601 *příbuzná tvá* – K1613 *přítelkyně tvá*. Latinské texty čtou *cognata* = *příbuzná* (Polyglota antverpská, Erasmus 1522, Biblia Tigurina, Beza 1565, 1582, 1589, 1604, Vulgata Clementina), stejně tak i Blahoslav. Řecký text Erasma 1522, Barbiriany, Bezy 1565, 1582, 1589, 1604, Polygloty antverpské (7. díl) i Stephanus 1546 a 1550 má adjektivum (ἡ συγγενής), ale nové edice zde čtou substantivum (GNT, BNT ἡ συγγενίς). Oporou pro změnu mohl být Lutherův překlad (L45 *deine Gefreundete*) a zejména starší česká tradice (Benátská bible 1506, Severýn 1537, Netolický 1549, melantrišská tradice aj.) – ti všichni čtou *přítelkyně*.

5. Komenského *Manualník* byl už v některých částech prozkoumán důkladně, takže ho zde pomínu. Další biblická tradice na něj totiž textově nenavazovala. Textově došlo pak v 18. st. k příklonu k Lutherově bibli a návratům k Šestidíle, výjimečně k NZ 1601. Velké změny zaznamenala v některých úsecích už první Hallská bible 1722 (někdy dokonce větší než třetí Hallská bible 1766). Vliv Lutherova překladu je vysledovatelný i na toponymii. Návrat Hallské bible 1766 k Šestidíle lze ilustrovat na následujícím příkladu. (* značí, že znění je odlišné, ✓ značí textovou shodu.)

Místo	Změna H1722 > H1766	K6	K1613	L45	BHS	Poznámka
Iz 4,5	nebo nad všecku slávu <i>bude</i> zastřeni > tak že nade všemi sláva <i>Boží bude k jejich</i> zastírání	✓	*	*	*	K6: tak že nade všemi sláva <i>Boží bude k jich</i> zastírání

6. Návraty k Šestidílce a hebrejskému textu v 19. st. Zatímco na zač. 19. st. zde byla velká variabilita textová (1807, Palkovičovo vyd. 1808 s důležitým *Poznamenáním*), 1813, zejm. od 60. let byl text téměř jednotný. Tabulka níže ukazuje variabilitu vybraných vydání (reedic) Kralické bible v 19. st. na jednom z míst, kde Palkovič r. 1808 doporučuje textovou změnu. Uskutečnilo ji jen berlínské vydání 1813, nakonec se text přes návraty ke Kralickým 1613 ustálil na znění shodném s Šestidílkou.

Ž 18,46	K6	K1613	H1722	H1766	1807	P1808	1813	1831	1842	1845	1848	1851	1860	1866	1868	1870	1874	1891
svadli <i>strachem</i>	●										●	●	●	●	●	●	●	●
svadli <i>strachem</i>					●	●				●								
svadli		●	●	●				●	●									
trnuli (P1808 <i>Poznamenání</i> <i>strachem</i>)							●											

7. Závěry. Studium dynamiky předloh kralické tradice má několikery přínos.

7.1 Přináší poznatky o překladatelském postupu Kralických: jde o překlad z originálu (jaké verze) nebo z humanistických překladů do latiny (Beza, Tremelliův-Juniův překlad, Erasmus, Biblia Tigurina, Múnster aj.).

7.2 Umožňuje rozlišit preference Kralických ohledně autorit, např. u řeckého textu šli někdy za tehdy standardním Bezou, ačkoli věhlasná Polyglota antverpská měla jiný (a z dnešního pohledu lepší) čtení. Jindy šli za Tremelliem-Juniem, ač to nepřiznávají (např. kniha Tobiáš).

7.3 Upřesňuje naši představu o rozsahu vzdělání Kralických, souboru referenčních příruček, má tedy význam pro rekonstrukci humanistického vzdělání a rozhledu členů jednoty bratrské v 16.–17. st.

7.4 Zpřesňuje dosah domácí tradice, v níž byli Kraličtí (i vlivem Blahoslavy) pevně zakotveni. Jejich knihovna obsahovala mj. i českou pergamenovou bibli, Blahoslav znal mnoho českých biblických překladů, včetně rukopisných exemplářů.

7.5 Ukazuje úroveň biblické práce jednoty bratrské v exilu (příklon k luteránství - Lutherova bible, návraty k Šestidílce).

7.6 Pomáhá rozřešit otázku staticky nebo dynamicky přijímané kralické tradice v 19. st.

Literatura:

BibleWorks 7.0.012g. 2006.⁷ Fonty: BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek] Postscript® Type 1 and TrueTypeT fonts Copyright © 1994–2006 BibleWorks, LLC. All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks, software for Biblical exegesis and research. I ask others to comply with displaying and preserving the copyright, if they also distribute any derived publications.

DITTMANN, R. *Dynamika textu Kralické bible v české překladatelské tradici*. Olomouc 2008. Nепublikovaná Ph.D. dizertace.

HUS, M. J. *Drobné spisy české*. Přípravila komise pro vydávání spisů M. Jana Husa. Praha: Academia, 1985, s. 8–131.

KNOZ, T. *Karel st. ze Žerotína. Don Quijote v labyrintu světa*. Praha: Vyšehrad, 2008. ISBN 978-80-7021-956-0.

NOVÁKOVÁ, J. *1/4 století nad Komenským*. Praha: Kalich, 1990. ISBN 80-7017-084-0.

SIDER, R. D. (vyd.) *Collected Works of Erasmus: New Testament Scholarship: Annotations on Romans*. Translated and annotated by John B. Payne, Albert Rabil Jr, Robert D. Sider, and Warren S. Smith Jr. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1994. ISBN 0-8020-2803-9.

Theophilus 3.1.6. 1997–2004. Viz <www.theophilus.sk>. 30. 6. 2009.

Vulsearch 4.1.6. 2000–2007. Viz <www.vulsearch.sf.net>. 30. 6. 2009.

⁷ Děkuji doc. P. Chalupovi, Th.D., z CMTF UP v Olomouci za umožnění přístupu.